

С. О. Біляєва

## УКРАЇНСЬКІ ОБРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

*У статті приділено увагу основним етапам та особливостям формування та розвитку українського історико-культурного процесу на теренах Північного Причорномор'я, ключовим факторам, які мали вплив на його особливості на основі історико-археологічного вивчення регіону. Розглянуті актуальні питання заселення, та етнокультурного обличчя регіону, відзначені перспективні напрямки подальших досліджень.*

**Ключові слова:** Північне Причорномор'я, етнокультурні фактори, слов'яни, русичі, українці, археологічні дослідження.

**Вступ.** Геополітичне та стратегічне положення Північного Причорномор'я об'єктивно визначало його значення, інтенсивність заселення та використання різними спільнотами. Особливе місце належить комплексу питань щодо участі та ролі українського компонента у історичному процесі, який зумовив обличчя Південної України. Це потребує не лише дослідження минулого, але й звернення до сучасних концептуальних підходів, які базуються на фактах та методах археології, археологічному пізнанні. Це знайшло своє відображення у теорії «запозичення з археології» («borrowing from archaeology») за визначенням видатного ісландського археолога-теоретика Г. Лукаса, застосовується у багатьох розробках вченого та інших археологів сучасного світу, що в свою чергу концентрує увагу саме на можливостях археології у вивченні історичного процесу та його реконструкції (Lucas 2014, p. 9; 2015, p. 13—32). Такий підхід змінив установлену схему: побудову концепції, а потім підбір фактів для її підтвердження. Віднині, за міркуванням Г. Лукаса, саме археологіч-

ні факти є першою ланкою вивчення, і саме вони надають можливість створення тої чи іншої концепції, незалежної від політичних схем та ідеологічних налаштувань. На наш погляд, в останні десятиліття, інколи навіть інтуїтивно, відбувся перегляд багатьох застарілих, закомплексованих схем історичного розвитку, зокрема Східноєвропейського ареалу. Цьому особливо сприяли праці українських археологів, блискучі постаті славистів та русистів В. Д. Барана, М. Ю. Брайчевського, Г. Ю. Івакіна, М. П. Кучери, О. П. Моці, П. П. Толочка та інших вчених країни.

Предтечею розвитку українського обличчя Північного Причорномор'я був початок власної етнічної історії східних слов'ян на межі IV—V ст., їх просування на південний захід, і далі до кордонів Візантійської імперії, серед яких найбільша роль належить антам, назва яких індоіранською зазначає «крайні» або «окраїнні» (Баран 1998, с. 214). Вони постійно і регулярно рухались між Середнім Подніпров'ям і Руським морем, а частина могла осідати на його берегах, особливо у VI ст. (Рыбаков 1982, с. 84). Археологічне обличчя матеріальної культури антів ототожнюється, як відомо, з комплексом пеньківської культури та речами загальноєвропейського розповсюдження (Толочко 1999, с. 10). Прихід кочівників-скотарів аварів додав новий компонент у речовий комплекс культурного обличчя регіону, але слов'янське населення зберегло свою етнічну присутність у регіоні. За поховальними пам'ятками Північного Причорномор'я також фіксується проходження болгар до нової батьківщини.

На наступному етапі історії південної групи слов'янських племен важливою віхою

постало засвоєння Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя племенами уличів, а також просування та заселення причорноморських земель між південними ділянками річок Дністер—Прут—Серет племенами тиверців. Наприкінці I тис. н. е. вони входили до кола слов'янських племен. За літописним твердженням вони «сиділи аж до моря», яке у IX ст. у літопису, деяких арабських та західних джерелах отримало назву «Руське» (ред. Адрианова-Перетц 1950, с. 14). Таким чином колонізація Причорноморської смуги слов'янськими племенами тривала понад 500 років, що створило достатньо потужну етнічну основу автохтонного елемента населення території та сприяло подальшій перспективі його участі в історико-культурному розвитку території. Вона заклала фундамент продовження існування автохтонних племен та співіснування з іншими етнокультурними спільнотами та цивілізаціями. У ґрунтовній праці О. П. Моці, присвяченій дослідженню формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи, цей процес розглядається у широкому хронологічному діапазоні V—XIX ст. і охоплює три етапи етнічної самосвідомості: Анти — Руси — Українці (Моця 2012). Кожному з етапів відповідає власне історико-культурне наповнення, яке знайшло свій вираз у специфіці колонізаційних процесів, різних формах використання простору, матеріальній культурі. Тому, актуальним завданням їх вивчення є подальше накопичення та наповнення фактами археології, зокрема на матеріалах Північного Причорномор'я, особливості розвитку української історії на теренах якого залишаються ще недостатньо вивченими. Зупинимось на деяких питаннях, які засвідчують українській фактор у розвитку регіону, в тому числі за матеріалами пам'яток, у дослідженні яких впродовж тривалого часу брала участь і Південна середньовічна експедиція (Біляєва 2016).

**Києворуська доба Північного Причорномор'я.** З формуванням Київської Русі Північне Причорномор'я посіло важливе місце у вирішенні просторових, політичних економічних, етнокультурних питань її історії, про що свідчить активна політика руських князів щодо забезпечення зони вільної торгівлі, як прямий так і транзитної, що особливо зростає у X ст. Після успішних походів Святослава на Хозарський каганат суттєво змінюється ситуація на Кримському напрямку, коли Керч (давньоруський Корчів) стає руським містом (Рыбаков 1982, с. 377), а у Болгарському напрямку відбувається включення етнічних територій тиверців та уличів на Нижньому Дністрі та болгарського населення Подунав'я (анекси) до Русі (Моця 2007, с. 17). Не дивлячись на ускладнення ситуації у Північному Причорномор'ї внаслідок дій з боку Візан-

тії та печенізької загрози, наприкінці X ст., Русь зберігає протекторат над регіоном, де відбуваються процеси подальшого заселення території, формування поселенських структур, господарське засвоєння, використання узбережжя у торгово-економічних стосунках та міжнародної торгівлі. Не зважаючи на необхідність подальшого археологічного вивчення складного періоду історії чорноморської України X—XI ст., фактологічний аналіз сучасного стану досліджень дозволяє намітити певні контури джерелознавчого пошуку на прикладі вже відомих пам'яток.

Це насамперед стосується запусілої фортеці Аспрон («Біла фортеця» у перекладі з грецького). За повідомленням Костянтина Багрянородного у середині X ст. вона знаходилась на Дністрі, на боці оберненим вбік Болгарії. Її назва грецькою мовою відрізняє її від інших фортець, назви яких є тюркською (Багрянородний 1934, с. 10). Деякі автори спробували ідентифікувати фортецю з руїнами античного міста Тіри (Шлапак 2001, с. 2). Разом з тим, Аспрон, за повідомленням Костянтина Багрянородного, входив до території підконтрольної печенігам. Проте, вона знаходилась у осередку різних культурних впливів Візантії, Русі та Першого Болгарського царства, що знайшло своє відображення у колекції артефактів, наприклад Балкано-Дунайської кераміки, матеріали якої представлені в колекціях Білгороду-Дністровського (Богуславський 2002, с. 163).

Місцезнаходження фортеці чи поселенської структури, яку можливо вважати Аспроном досі не було локалізоване археологічно. З приводу його ймовірного розташування цілком слушну думку висловила дослідниця Білгород-Дністровської фортеці Т. Л. Самойлова. Вона зробила припущення, що руїни фортеці могли бути зміщені на захід від залишків античної Тіри. На цьому місці досі не проводились планомірні археологічні розкопки, що ставить надзвичайно актуальним завданням звернути увагу саме на цю ділянку місцевості (Самойлова 2008, с. 170).

До рідкісних ранніх знахідок, що додають ваги наявності раннього періоду на теренах Білгороду належить мідна монета Костянтина X Дуки, яка датується XI ст., знайдена Г. Г. Мезенцевою (Мезенцева 1986, с. 517). За відсутністю публікацій переважної більшості матеріалів експедицій автора та інших обставин, частина інформації була втрачена для повноцінного джерелознавчого аналізу, деяка ще чекає на обробку та введення до джерельної бази.

Проте, безперечно важливим є те, що на території фортеці в процесі дослідження різними археологічними експедиціями мали місце знахідки артефактів, які відповідають часам існування Русі, мають аналоги на її

теренах, і навіть можливо належать її майстрам. Вони охоплюють декілька напрямків матеріальної культури: знаряддя праці, зброю, предмети християнської культури, прикраси та засоби їх виготовлення. З іншого боку, вони були розповсюджені у широкому територіальному просторі Візантії, Балкан та Південної Русі.

До унікальних знахідок, що мають вузьке та раннє датування X—XI ст. належить ливарна вапнякова формочка з двома стулками, та з комірками для виготовлення цілої низки прикрас різних форм. При чому, на одній стулці зберігся бронзовий штир, забитий наскрізь із зворотного боку, на іншій — отвори для закріплення формочки, що свідчить про робочий варіант інструментарію ювелірної майстерні. Виріб призначений для відливки декількох різних предметів, серед яких привертає найбільшу увагу сережка з імітацією коштовних камінців або перлин на тоненьких штирях (Рябцева, Савельєв 2014, с. 163—164, рис. 2, 1). Такі прикраси мали розповсюдження на Балканах, а також на Русі. Зокрема, сережка, виготовлена у аналогічній формочці, знайдена під час розкопок Чернігова у житлі X ст. (Казаков, Черненко 2007, с. 119—125). За висновком С. С. Рябцевої та О. К. Савельєва, формочка могла бути застосована для виробництва прикрас, характерних для Фессалонік, так як у неї є імітація кульок на дужці та три рядка перлин, характерних для прикрас цього регіону (Рябцева, Савельєв 2014, с. 163, рис. 2: 1, 8).

Крім того у формочці є негативи для виготовлення двох замкнених обручок, біконічного виробу, можливо прясла або важеля та конічного виробу із розширенням донизу (Смольянинова 2010, с. 116). Аналогії негативам для виробництва таких речей та самі свинцеві біконічні прясла широко відомі у широкому хронологічному діапазоні від античності до пізнього середньовіччя та на значних просторах. Добре відомі вони і у Київської Русі, багатьох пам'ятках X—XI ст. у візантійських фортецях на території Румунії, Болгарії та інших регіонів Балкан.

Знахідка формочки із залишками кріплень для її фіксації під час виробничого процесу свідчить про її належність до місцевої ювелірної майстерні Білгороду того часу, певної поселенської структури, до якої відносилась майстерня для виготовлення виробів з кольорових металів. Нею цілком могла бути фортеця або поселення Аспрон, пов'язане із етнокультурним колом християнства візантійського напрямку, але етнічний склад портового осередка міг бути різним. Це не виключало і можливої присутності русичів, що фіксується за складом нижчезгаданих речових знахідок, спільних для широкого кола культур, зокрема Київської Русі, можливос-

тей торгівельних контактів між Північно-Західним регіоном Причорноморської смуги і давньоруськими анклавами Південної Русі. До того ж, і в Білгороді і в Києві знайдені аналогічні формочки для виробництва гудзиків та самі гудзики, а також формочка для відливки напівсферичних бляшок, які мають більш широке хронологічне розповсюдження. Аналогії гудзикам та свинцеві напівсферичні важелі були знайдені і під час наших розкопок у Нижньому дворі.

Коло артефактів, які хронологічно співпадають із давньоруським часом та мають аналогії на пам'ятках Південної Русі репрезентовано двома групами виробів. До першої групи відносяться речі відомі з IX—X ст., які продовжують існувати до XIII ст. і навіть пізніше. Серед знарядь праці поодинокі речі, переважно, мають досить широке датування і можуть бути пов'язані з різними культурними осередками. За функціональним призначенням це залізне тесло, ножі побутового використання довжиною від 8—10 до 20 см, але переважають середніх розмірів, які могли використовуватися етнічно різним населенням та шарнірні ножиці, побутовання яких на пам'ятках Східної Європи розповсюджується з IX—X ст. як у кочовиків та давньоруських поселенських пам'ятках, насамперед міського типу (Кравченко 1986, с. 81). З предметів озброєння до ранніх форм належать, широко розповсюджені на Русі у X—XIII ст.: бронзова булава та кістені, зроблені з рогу лося. Слід зазначити, що Білгородська булава дуже близька до Київських виробів, які розповсюджувалися не лише на Русі, а й далеко за її межами. Аналогія булави знайдена також і на Райковецькому городищі, але і Київський екземпляр і Райковецький, швидше за все, належать до часів широкого розповсюдження у XII—XIII ст. Також до широкого побутовання, аж до XIV ст. включно, відносяться залізни наконечники стріл ромбічного типу (три знайдені А. А. Кравченко і одна нами).

Наступною групою знахідок X—XIII ст. є нагрудні хрести-релікварії, з яких два візантійські, типологічно добре відомі на пам'ятках Візантії, Болгарії, Південної Русі (Куницький, 1985, с. 124; Куницький 1990, с. 106—116; Рябцева, Савельєв 2014, с. 160, 161).

П'ять білгородських хрестів, на думку А. А. Пескової, давньоруські, які безумовно пов'язані із візантійськими традиціями, але дуже своєрідні (Пескова 2006, с. 120—162). Ці хрести-енколпіони належать до типів, добре відомих на Русі у XII—XIII ст. (Рябцева, Савельєв 2014, с. 161). Три хреста знаходяться за межами України в Ермітажі. Четвертий енколпіон (лицева стулка), який належить до хрестів із заокругленими кінцями гілок, знайдений біля фундаменту християнської

церкви, відкритого під час розкопок Г. Г. Мезенцевої, переданий до Білгород-Дністровського музею. За рисами зображень на хресті, нехарактерними для давньоруських енколпіонів, не виключено, що він був зроблений місцевим майстром (Рябцева, Савельєв 2014, с. 162).

Фрагмент хреста-енколпіона був також знайдений Південною Середньовічною експедицією ІА НАН України під час дослідження Нижнього двору фортеці. За визначенням С. С. Рябцевої та О. К. Савельєва він належить до широко розповсюджених давньоруських енколпіонів із зверненням «Свята Богородиця, допоможи» і датується XIII ст. (Рябцева, Савельєв 2014, с. 162).

Конкретні межі датування XII—XIII ст. за типологічними ознаками має скляний браслет київського походження, фрагмент якого був знайдений нами у рову фортеці (Біляєва 2010, с. 35).

За час розкопок у Білгороді, зокрема за повідомленням Е. Штерна та Г. Авакяна, знайдено чимало натільних хрестів різного хронологічного періоду, але відомі лише два зображення з розкопок Г. Г. Мезенцевої, які зберігаються у Білгород-Дністровському музеї. За формальними ознаками вони відомі з давньоруського часу XII—XIII ст., але існують і пізніше, і мають аналогії серед хрестів широкого хронологічного діапазону XVI—XVIII ст., і надалі (Рябцева, Савельєв 2014, с. 163). В свою чергу це підтверджує факт перебування християнського православного населення впродовж тривалого часу, відомий за писемними джерелами, існуванням болгарської, молдавської та вірменської церкви в Білгороді.

Що стосується артефактів X—XIII ст., наявність зібрання таких знахідок ставить питання про існування населеного пункту, з якого походять перелічені артефакти, і який презентує населення православної конфесії, що пов'язана традиціями із Візантією та Балканським регіоном. Враховуючи протекторат Русі над Східним Кримом та Північно-причорноморським регіоном в цілому, існування повноправного представництва Русі у портах та торгових містах: від кримського Судаку на Півдні та Олешія на Сході, не виключено, що західна частина узбережжя могла бути представлена поселенням або портом та торговим місцем перебування руських купців. Так само як, наприклад, Олешія, розташоване на кінці дніпровської торговельної магістралі, яке, на думку П. П. Толочко, зростало і розвивалося за рахунок переважно, торгівлі (Толочко 1989, с. 16, 182).

Потенційну можливість такого урбанізаційного перебігу збільшує послідовне згадування, спадкоємність визначення «білий» — біла фортеця — біле місто. Від Аспрона X ст.

Костянтина Багрянородного до міста Акліба («Ак» тюркською означає білий) на карті арабського географа Ідрісі 1154 р., що генетично продовжує в назві населеного пункту гирла Дністра назву «білий». Цьому періоду існування Білого міста відповідають і вищезгадані знахідки речей XII—XIII ст., які мають аналогії на Русі.

Сліди низки давньоруських поселенських структур простежуються вздовж Чорноморського узбережжя на виходах з Великих рік України. В цьому напрямку важливим кроком постали дослідження Пониззя Дніпра та Південного Бугу, С. Б. Буйських та М. М. Ієвлева, які презентують давньоруські пам'ятки, пов'язані із розселенням улчів (Буйських, Ієвлев 1991, с. 89-104). На виході із Дніпро-Бузького лиману в Чорне море, на о. Березань, відомо давньоруське поселення та могильник X—XIII ст. (Болтенко 1947, с. 39—51; Буйських, Ієвлев 1991, с. 91). Також у Пониззі Дніпро-Бузького лиману відомо поселення у гирлі Аджигольської балки, керамічний комплекс датовано XI—XIII ст. (Буйських, Ієвлев 1991, с. 96) та городище Дніпровське 2 в місті злиття Дніпровського та Бузького лиманів. У XI—XIII ст. відбувається і відтік частини давньоруського населення до Пониззя Дніпра та засвоєння Нижнього Подніпров'я, добре відоме завдяки багаторічним дослідженням А. О. Козловського, М. П. Оленковського та інших. Надзвичайно важливим висновком, що виходить з аналізу етнокультурної ситуації, яка склалася в регіоні у давньоруський час є те, що він був місцем проживання різних етнічних груп населенням, у структуру господарства яких входило і землеробство і скотарство. Це відноситься не лише до часів існування печенізьких фем, але й Половецької землі.

Що стосується землеробів, вони практично засвоїли не зайняту економічно, природну нішу, непотрібну кочовикам (Оленковський 1993, с. 16). Відсутність фортифікації і руйнації поселень внаслідок військових дій свідчить про мирний характер відносин, тобто стосунки «базувалася на взаємних економічних інтересах» (Козловський 1992, с. 165). Також слід відмітити, що у XII ст. до двох протилежних, окраїнних частин Південної Русі (західній та східній) вживається назва «Україна», що було певним етапом окреслення її відповідних частин як певні кроки на перспективу до вживання назви «Вкраїна» практично до всієї території Південної Русі.

**Посткиєворуська та доба Литовсько-Руської федерації у Північному Причорномор'ї.** В науковій літературі, що стосується подій другої половини XIII—XIV ст. склалася парадоксальна ситуація, коли період після монголо-татарської навали отримав назву золотоординського, не дивлячись на те, що

сама назва Золота Орда є штучною, а вживання такого епітету як «золота» зобов'язане сприйняттю блискучого вигляду ханського шатра у ставці (Орді), який блищав на сонці наче золото. Перше використання такої назви відноситься до 1565 р. в хроніці «Історія Казані», тобто прямого відношення до історії Русі-України не має, яка на той час перебувала вже у зовсім інших політичних обставинах і у іншому, західному цивілізаційному напрямку. Більше того, таке огульне перенесення назви «золотоординський період» не відповідає дійсній періодизації історії України, й насправді, заважає розумінню власного історичного шляху українських земель, визначенню його етапів з точки зору української історії. В самій же Монгольській імперії існував чіткий поділ на улуси: Ак-Орда та Кок-Орда. В свою чергу Ак-Орда також була поділена на декілька улусів, до яких входив і улус Джучі. За даними історичних, археологічних, нумізматичних джерел, що дозволили встановити кордони улусу Джучі (Егоров 1985, с. 75—150), Русь-Україна ніколи не входила до його складу, хоча і знаходилась у васальній залежності. Всі південно-руські князівства з їх власною адміністрацією продовжували існувати, але змушені були вносити регулярні податки в Орду.

Принципово важливим є те, що матеріальна культура південноруських князівств другої половини XIII—XIV ст. зберегла основні риси спадкоємності Київської Русі та засвідчила здатність до подальшого розвитку як традиційних так і нових напрямків. Це і широке запровадження до наземного домобудівництва сільської периферії, і еволюція вдосконалення сільськогосподарської техніки, що призводить до революційних змін у аграрному секторі економіки. Це перехід до асиметричних важких великих лемішів та збільшення розмірів чересел, які надавали можливість повного обернення орного шару, глибокій оранці, розвитку сівозміну, перехід на вододіли та можливість оранки важких чорноземних ґрунтів. Це надавало можливість подальшого розселення українців та засвоєння ними ландшафтів у Чорноморському напрямку. Південноруські князівства зберегли і продовжили розвиток власної культури, яка на сьогодні вже отримала ґрунтовне історико-археологічне бачення, завдяки чисельним працям українських вчених, насамперед, Г. Ю. Івакіна, О. П. Моці, С. О. Біляєвої, О. В. Оногди та інших. До того ж, присутність на території південно-руських земель атрибутів синкретичної культури, що отримала в літературі штучну назву «золотоординська» не змінила принципово характер автохтонної культури Південної Русі. Це було або запровадження окремих господарських речей, якими, напри-

клад, були чавунні казани або данина моди, у вигляді деяких прикрас та інших виробів, широко розповсюджених на той час внаслідок першої глобалізації світової культури від Китаю до Італійського узбережжя, на яку стала спроможна могутня але нетривала Монгольська імперія. До таких висновків призводить і порівняльний аналіз історії і культури районів Євразії, що входили до різних улусів Монгольської імперії (ред. Усманов, Хакимов 2009), значна частина яких на сьогодні входить до складу Російської федерації. Тому вживання назви «золотоординський період» до історії та культури українських земель не відбиває змісту реального історичного процесу на їх території.

До того ж, результати битви при Синіх Водах 1362 р. визначили переорієнтацію на Захід, що знайшло остаточне закріплення у спільній федеративній державі Великому князівству Литовському, Руському та Жемайтійському.

Проте, у безпосередньому підданстві Джучідських ханів знаходився степ від берегів Чорного моря до кордонів Русі та землі степового Криму. Південне узбережжя — Таврика, було зайнято генуезькими портами-колоніями, невелика територія якої була куплена Генуею у 1266 р., яка до кінця XIV ст. постала торговою столицею всього Північного Причорномор'я (Ізмайлов 2009, с. 191). Монгольська імперія була конгломератом народів, які ніколи не склали окремого етносу. У її синкретичну культуру входили надбання багатьох культур євразійського простору, різні релігійні конфесії, ідеологічні уявлення (Моця 2009, с. 36-37). Тому, етнокультурна ситуація в регіоні була неоднозначною. На Західному кордоні улусу Джучі головним постає місто, яке на середину XIII ст. було одним з самих великих портів Генуезької республіки. За Німфейським договором 1261 р. з Нікейським монархом Михаїлом III Палеологом починається інтенсивний процес генуезької, а з початку XIV ст. венеційської колонізації за сприяння ханської влади Джучі. Водночас, у другій половині XIII ст. правителі улусу будують місто з притаманними ісламському місту інфраструктурою, ремісничим центром та портом, яке існує нетривалий час і припиняє своє існування як місто улусу Джучі у 60—70 рр. XIV ст. Воно зберігає зміст назви як Біле місто, Білгород, яке увійшло до списку руських міст, про що свідчить назва документу: «Список руських міст далеких і близьких», датованого 1388—1394 рр., складеного митрополитом Кипріяном. Перелік руських міст відбувається з півдня на північ, на що звернув увагу О. П. Моця (2012, с. 201), з вказівкою належності Білгороду на той час: «А се болгарські та волоські гради»

(Тихомиров 1979, с. 83). Назва міста молдавського періоду Четатя Албе і наступного османського-калька з той самої назви: Біле місто, Білгород.

Нагадаємо, що саме у 60—70-х рр. XIV ст. після Синьоводської битви ординці були відсунуті з Північно-Західного Причорномор'я (Шабульдо 2003, с. 20). Складаються умови розвитку зв'язків із Молдавським князівством та Київським удільним князівством, існування якого в межах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського цього часу було поєднано із кордонами на Півдні від гирла Дністра до гирла Дніпра і далі до Тавані (Івакін 1996, с. 282). Деякі керамічні матеріали, близькі Наддніпрянським, знайдені і на території міської частини середньовічного Очакова, який співвідноситься з Дашковим — пунктом фортифікаційної лінії, побудованої Вітовтом.

Після розповсюдження влади улусу Джучі у Північному Причорномор'ї, своєрідна ситуація складається на Нижньому Подніпров'ї, де за дослідженнями А. О. Козловського встановлено збереження давньоруських міст та поселень, їх функціонування у другій половині XIII—XIV ст. (Козловський, 1992, с. 3). На Дніпровському Лівобережжі також помітні «контингенти давньоруського населення, втягнутого в орбіту історичних подій» (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 18). Русичі разом із аланами, вірменами, італійцями, половцями, греками, вірменами, валахами склали значний прошарок населення Криму, Азово-Причорноморського узбережжя, яке залишалося тут з попередніх часів і навіть більш раннього періоду (Козловський 1992; Єльніков 2001, с. 20—29; 2002, с. 72, 73), що підтверджують і результати антропологічних досліджень. Багатоетнічне населення півдня засвідчується артефактами поховань, зокрема наявністю та чисельністю поховань із християнською атрибуцією у могильнику Мамай-Сурка кінця XIII — початку XV ст. та антропологічними матеріалами (Єльніков, 2001; 2006).

Міграційні потоки продовжуються і в XIII—XV ст., при цьому монголоїдна домішка у Нижньому Подніпров'ї навпаки зменшується порівняно із давньоруським часом, «а порівняльний аналіз з антропологічними матеріалами XVII—XIX ст. свідчить про морфологічний зв'язок з українцями південних, східних, центральних та західних районів України». Це в свою чергу дозволяє прийти до висновку, що «антропологічний тип українців, певною мірою, склався на підґрунті морфологічних типів ослого населення Півдня та Центральної України XII—XV ст.» (Литвинова 2012, с. 102).

Кордони Руської частини федерації, зокрема Київського князівства у гирлі Дніпра

увійшли до системи будівництва оборонної лінії фортець федеративної Русько-Литовської держави від західного кордону із Білгородом включно до Тягиня на Сході. Там були переправи, пристані, стояли фортеці-замки, митниці, як це відомо, на прикладі фортеці Тягинь. Вона побудована князем Вітовтом наприкінці XIV — початку XV ст. і є першим, найдавнішим об'єктом кам'яного оборонного зодчества східної ділянки Північного Причорномор'я, відкритим на цей час. За результатами досліджень та писемними джерелами відомо, що тут існувала митниця і перебували литовські чиновники, що додатково засвідчено знахідками литовських накладок на шкіряні торби.

Початок робіт був покладений В. І. Гошкевичем у 1914 р., а розкопки і 2016—2020 рр. здійснює Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України. Завдяки дослідженням став наочно відомим не лише план та розміри фортеці, але й засвідчений новий етап оборонного зодчества — забудова кам'яних фортець на східному боці Північно-причорноморського узбережжя (Біляєва та ін. 2018). Тягинська фортеця належить до Константинопольського типу планування у вигляді трикутника, з прямокутними вежами та донжоном квадратної форми, що відповідає оборонному етапу кінця XIV — першій половині XV ст. від Литви та Білорусі до Північного Причорномор'я включно. Кам'яні стіни, укріплені контрфорсами, у південно-східному кутку завершувалися досить потужною кам'яною вежею, майже квадратною за формою, площею 20 кв. м. Вежа складалась принаймні з двох ярусів багаторядної вапнякової кладки, яка зберіглася у висоту до 1,75 м, була поштукатурена та побілена ззовні, прикрашена фризом вишуканим різьбленням у сельджуцькому стилі. Другий ярус вежі підтримували три потужні стовпи, ями від яких з обмазкою для кріплення зафіксовані вздовж центральної осі приміщення у материковому шарі під підлогою. У внутрішньому приміщенні вежі на дощатій підлозі, від якої зберіглися 8 рядків дошок, завширшки 14—15 см кожна, знайдені два великих фрагменти бомбарди, діаметр якої складав 22 см. Це перша, найбільш рання знахідка артилерійської зброї у цьому регіоні.

Архітектурні елементи та артефакти різного культурного походження: литовського, західноєвропейського, сельджуцького, татарських монет з генуезькою контрамаркою кінця XIV ст. та польських білонових монет Владислава Варненчика (1434—1444 рр.) наочно презентують специфіку та різноманітність культурних впливів, свідчать про інтенсивні торгові контакти у напрямку Схід-Захід. Взаємодія культур є непересічним, але ще мало вивченим явищем цього пе-

ріоду розвитку української культури, і чекає на подальші всебічні дослідження. Проте, надзвичайно важливим у розвитку спільної литовсько-руської федеративної державності є факт створення оборонної лінії у Північному Причорномор'ї на основі переходу до нового етапу фортифікації- кам'яних фортець із застосуванням артилерійської зброї. При цьому треба враховувати, що економічним та людським фактором, який забезпечував спроможність таких перетворень була велика держава, яка стояла за спиною будівничих — Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське з величезним відсотком (до 90 %) території і населення нелитовського походження (Моця, Рафальський 2014, с. 5). Основний масив його складала русичі-українці.

**Колонізаційні процеси та фактори духовної консолідації української спільноти Причорномор'я за часів кримсько-османського адміністрування.** За повідомленням писемних джерел, на каравани купців різних країн із Сходу на Захід, які рухались по торгових шляхах Півдня (Черепнин 1960, с. 400, 407; Козловський 1998, с. 299), у середині XV — на початку XVI ст. мають місце напади та пограбування «ординських козаків» та «литовських людей», тобто мешканців Литовсько-Руської держави. В цьому плані цілком слушною є думка А. О. Козловського, про те, що дуже сумнівно, що це були етнічні литовці. Навпаки, пише він: *«Це могли бути групи українських козаків, які може і не мали постійного мешкання на Дніпрі, але добре знали цю місцевість. Можна припустити, що ці угруповання мали тимчасові бази у важкодоступних місцях — на островах або у плавнях, де можна було переховатися від переслідування та перепочити»* (Козловський 1998, с. 299).

Наприкінці XV ст. після формування адміністрації Кримського ханства на Нижньому Подніпров'ї, хан Менглі Гірей, пройшовся практично тим самим напрямком фортифікації Вітовта з розбудовою невеликих фортець ніби то «щоб зашкодити Польщі», зокрема в Очакові та Тягині (Карамзін 1897, с. 222). Монети його правління кінця XV початку XVI ст. відмічені у нумізматичній колекції обох пам'яток. Але з 1484 р. Причорноморські землі підпадають під контроль Османської адміністрації, тут визначаються такі найбільш стратегічно важливі фортеці як Аккерман та згодом і Очаків (фортеця Озі), які набувають першочергового значення в обороні північних кордонів імперії. Проте, внутрішнє життя регіону значно відрізнялося від оборонного напрямку форпостів. Як зазначає відомий український дослідник османсько-українського степового порубіжжя О. Середа, *«Протягом всього періоду крим-*

*ського господарського і османського централізованого провінційного управління в Очаківській землі»*, до якої входили території Буго-Дністровського міжріччя, а подекуди Ходжабей і придніпровська фортеця Тягинь, *«вагоме місце займало адміністрування релігійних громад. Окрім домінуючої мусульманської, існувала численна православна громада, згуртована під орудою церковно-парафіяльного управління»* (Середа 2015, с. 22). Причому, надзвичайно важливим є те, що «формування церковного адміністрування відбувається від початку володарювання (тобто з кінця XIV ст. — С. Б.) Османської держави в регіоні, коли християнське населення перетворено на османську реайю», що зазначало підвладне немусульманське населення Османської імперії. Тобто, це та група *автохтонного населення*, яке залишалося жити і господарювати у Причорномор'ї від попереднього періоду. Це те населення, яке простежується за згаданими вище антропологічними дослідженнями, з українською етнічною часткою включно. Попри входження Північного Причорномор'я до улусу Джучі, історичний зв'язок із попереднім часом не перервався.

З розвитком козацтва, Пониззя Дніпра та Південь в цілому постали ареалом господарської колонізації українським населенням: від тимчасових промислів та торгівельної діяльності до заснування поселенської мережі, розвитку аграрного виробництва та ремесла. Значна роль у нарощенні українського етнічного компонента у Нижньому Подніпров'ї належала козацтву. Тут протягом століть існували поселення на кшталт зимівників. Завдяки союзницькому договору П. Дорошенка з Османською імперією козакі отримали дозвіл на подальше використання Нижньодніпровських земель, *«де їм відводились Олешки і з'явилося нове поселення Кардашин»* (Середа 2015, с. 65), що перекладається з турецької як «Братське». Воно притягувало родини переселенців з українських міст, які страждали від поборів та податків, поневоленою Росією частини України (Мільчев 2006, с. 589—590).

Що стосується українського етнічного компонента, його існування відзначається також знахідками артефактів української матеріальної культури, зокрема кераміки, зразки якої зафіксовано в культурному шарі Аккерманської фортеці. Найбільш ранні типи зразків XIV—XV ст. знайдені у рову у західному кінці фортечних споруд між вежами 19 і 20. У Нижньому дворі знайдені уламки горщиків, які типологічно близькі формам української кераміки кінця XVI ст., але переважно відома у XVII-XVIII ст., а також кераміки, що має аналогії в українському посуді другої половини XVIII — початку

XIX ст., зокрема із ріжкуванням та фляндрівкою (Чміль 2018, с. 338; Біляєва, Фіалко 2013, с. 322—323).

В Очакові українська кераміка XV—XVI та XVII—XVIII ст. інколи зустрічається у межах колишнього розташування фортеці, але найбільша кількість знайдена у будівлях та культурному шарі міської частини пам'ятки. Це димлений сіро-чорний посуд зі штампованим декором та яскрава мальована кераміка із ріжкуванням та фляндрівкою XVI—XVIII ст.

Як свідчать археологічні дослідження, друга група (переселенців) осілого населення регіону формується внаслідок поступової колонізації степового простору українським населенням, що спостерігається вже з XV ст. (Одещина). У XVI ст. триває заселення узбережжя Азовського моря, деяких районів Миколаївщини, Дніпропетровщини. Колонізаційний рух поступово нарощується у XVII ст. та стає найбільш потужним у XVIII ст. (Титова 1997, с. 25; Сапожніков 1997, с. 130—150 та ін.). До того ж, з кінця XVII ст. до 1791 р. землі між Дністром та Дніпром (Ханська Україна) активно заселяються молдавськими та українськими переселенцями. Адміністративно ці території входили до Османської імперії, але лише *номінально*, так як османські поселення тут були відсутні, окрім деяких містечок південної смуги.

Антропологічні дослідження в свою чергу підтверджують існування на Півдні України великої кількості осілого населення, яке мало «значний морфологічний зв'язок з українцями південних, східних, центральних та західних районів XVII — першої половини XIX ст.» (Литвинова 2012, с. 82).

Ще одним фактором, який підкреслює не лише постійне помешкання осілого християнського населення у Північному Причорномор'ї, але й певне задоволення духовних та релігійних потреб, є організація церковного адміністрування громад віруючих із самого початку запровадження влади Османської імперії, входження їх до складу Проїлівської (Браїлівської) митрополії з прямим підпорядкуванням Константинопольському патріархату. Заснована у 1540-1550 рр. в Браїлі (сучасна Румунія) вона поступово увібрала всі території з православним населенням Правобережжя України, що були підвладними Османській імперії, населення Причорномор'я, до фортеці Тягинь включно. За рішенням Константинопольського патріархату у 1641 р. офіційна назва була проголошена як «Митрополія Проїлівська і Ізмаїльська», а Очаківська земля з Ханською Україною складала «турецьку єпархію» (Середа 2015, с. 22).

Анексія Причорномор'я Російською імперією призвели до примусового усунення Про-

їлівської митрополії Константинопольського патріархату від православного населення південної України, руйнації давніх природних відносин та взаємодії православних громад на території Речі Посполитої, багатьох козацьких монастирів Правобережної України, насильницького захоплення православних парафій Бузько-Дністровського міжріччя, а згодом і всього Буджаку московським патріархатом. До того ж, наслідком війни, розв'язаною Росією, Очаківський вілаєт (провінція), у якому було чотири квітучих міста та понад 150 сіл, регіон-постачальник зернового збіжжя, продукції скотарства, торгівельно-транспортних вузлів та хлібних гаваней перетворюється на безлюдну пустелю (Середа 2015, с. 23). Така ж незавидна доля чекала і Очаків: фонтани, якими він ряснів були зірвані дощенту, залишився лише один колодязь, клумби, повні чудових пахучих роз знищені.

**Висновки.** Історико-археологічні дослідження Південної України останніх десятиліть із нарощенням фактологічного матеріалу, залученням нових архівних джерел, зокрема з Туреччини, значно розширили можливість нового бачення історичного шляху України та її державотворення. Вдалося віднайти репери тривалого власного цивілізаційного руху, відкинути зайві, нав'язані ззовні концепції і терміни не придатні для його характеристики. Роботу у цьому напрямку безсумнівно продовжуватиме археологія, яка має перспективи подальшого внесення нових знань у концепцію історії України, як складової частини Європейської історії попри всі перепони та тягар старих уявлень. Саме ті струмочки новини поступово формуватиме подальше пізнання українських обривів Північного Причорномор'я.

## ЛІТЕРАТУРА

- Адрианова-Перетц, В. П. (ред.). 1950. *Повість временных лет*. 1: Текст и перевод. Москва; Ленинград АН СССР.
- Багрянородний Константин. 1934. *Об управлении империей*. Известия ГАИМК, 91. Москва: ОГИЗ.
- Баран, В. Д. 1998. Давні слов'яни. В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна крізь віки*. 3. Київ: Альтернативи.
- Біляєва, С. О. 2016. *Слов'янські та тюркські світи в Україні*. Київ: О. Філюк.
- Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзюладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ; Херсон: Гілея.
- Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 329-335.
- Богуславський, Г. С. 2002. Проблема існування міста (Білгород на Дністрі IX—XIII ст.). В:



- Сминтина, О. В., Прігарін, О. А. (ред.). *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса: Друк, с. 163-164.
- Болтенко, М. Ф. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, I, с. 39-51.
- Буйських, С. Б., Ієвлев, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу. *Археологія*, 4, с. 89-104.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2001. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.)*. I. Запорожье: ЗГУ.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.)*. II. Запорожье: ЗГУ.
- Ельников, М. В. 2001. «Дике поле» і проблема складу населення Нижнього Дніпра за часів Золотої Орди. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 13, с. 20-29.
- Ельников, М. В. 2002. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: Академперіодика, с. 72-73.
- Измайлов, И. 2009. Ак-Орда. В: Усманов М., Хакимов, Р. (ред.). *История татар с древнейших времён*. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в., р. IV, гл. 1, § 1. Казань: Институт истории АН РТ, с. 190-194.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII—XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.
- Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, с. 119-125.
- Карамзин, Н. М. 1897. *История государства Российского*. 4. Санкт-Петербург: Н. Н. Морев.
- Козловский, А. О. 1992. *Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ: Наукова думка.
- Козловський, А. О. 1998. Населення Південного Подніпров'я і формування Запорізького козацтва. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ, с. 298-304.
- Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV ст.)*. Киев: Наукова думка.
- Куницкий, В. А. 1985. Предметы художественной пластики из Белгорода В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южної Русі в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 124-126.
- Куницкий, В. А. 1990. Близькосхідні енкалпії на території Південної Русі. *Археологія*, 1, с. 106-116.
- Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ: ІА НАН України.
- Мезенцева, Г. Г. 1986. Средневековый Белгород-Днестровский. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археологія Української ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 513-518.
- Мільчев, В. 2006. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією. В: Смолій, В. А. (ред.). *Історія українського козацтва*. I. Київ: Києво-Могилянська академія, с. 587-603.
- Моця, О. П. 2007. *Південна «Руська земля»*. Київ: Корвін-Пресс.
- Моця, О. П. 2009. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ: Наукова думка.
- Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2014. Битва на Синіх водах і її місце в Середньовічній історії Європи. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи, с. 3-9.
- Оленковський, М. П. 1993. Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення запорозького козацтва. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 15-19.
- Пескова, А. А., Строкова, Л. В. 2012. *Християнские древности Византии в «Сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко*. Санкт-Петербург; Киев: Петербургское востоковедение, с. 120-162.
- Рыбаков, Б. А. 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII ст.* Москва: Наука.
- Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 5, с. 157-175.
- Самойлова, Т. Л. 2008. Исследования последних лет античной Тире и проблемы её и проблемы её изучения. В: Rapuci-Władyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Najnowsze badania greckich kolonii północnych wybrzeży Morza Czarnego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, с. 161-175.
- Сапожников, І. В. 1997. *Кам'яні хрести степової України (XVIII — перша половина XIX ст.)*. Одеса: Чорномор'я.
- Середа, О. 2015. *Османсько-Українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса: Астропринт.
- Смольянинова, С. П. 2010. Литейные формы из Тире-Белгорода. В: Крижицький, Д. С. (ред.). *Тира — Белгород — Аккерман. Матеріали досліджень*. Одеса: Печатний дом, с. 100-120.
- Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., МIRONENKO, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія.
- Титова, О. М. 1997. Козацькі пам'ятки кінця XVII—XVIII ст. на Миколаївщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 24-26.
- Тихомиров, М. Н. 1979. Список русских городов дальних и ближних. В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137, 357-361.
- Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, П. П. 1999. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев: Абрис.
- Усманов, М., Хакимов, Р. (ред.). *История татар с древнейших времён*. III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII — середина XV в. Казань: Институт истории АН РТ.
- Черепнин, Л. В. 1960. *Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. Очерки социально-экономической и политической истории Руси*. Москва: Соцэкгиз.
- Чміль, Л. В. 2018. Результати та перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 323-341.
- Шабульдо, Ф. 2003. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* Київ, с. 8-26.

Шлапак, М. 2001. *Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества*. Кишинёв: ARC.

Lucas, G. 2014. Theory Building, Theory Borrowing. *XIV Nordic Tag. 22—26 april 2014*, Stockholm, p. 9.

Lucas, G. 2015. Mobility of theory. *Current Swedish archaeology*, 23, p. 13-32.

## REFERENCES

Adrianova-Perette, V. P. (ed.). 1950. *Povest vremennykh let*. 1: Tekst i perevod. Moskva; Leningrad AN SSSR.

Bagrianorodnii Konstantin. 1934. *Ob upravlenii imperiei*. Izvestiia GAIMK, 91. Moskva: OGIZ.

Baran, V. D. 1998. Davni slov'iany. In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina kriz viky*. 3. Kyiv: Alternatyvy.

Biliaieva, S. O. 2016. Slov'ianski ta tiurkiski svity v Ukraini. Kyiv: O. Filiuk.

Biliaieva, S. O., Hulenka, K. S., Fialko, O. Ye., Ievlev, M. M., Hrabovska, O. V., Manihda, O. V., Chubenko, O. V., Symonenko, O. V., Dzeladze, O. S., Sikoza, D. M. 2018. *Na rozi dvokh svitiv. Istorychna spadshchyna Ukrainy ta Lytvy na terytorii Khersonskoi oblasti*. Kyiv; Kherson: Hileia.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2013. Ukrainaska keramika z rozkopok Akkermanskoj fortetsi (do pytannia pro etnokulturnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoj doby v Ukraini*, 22, s. 329-335.

Bohuslavskiy, H. S. 2002. Problema isnuvannia mista (Bilhorod na Dnistri IX—XIII st.). In: Smyntyna, O. V., Priharin, O. A. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Yevropy: materialy i doslidzhennia*. Odesa: Druk, s. 163-164.

Boltenko, M. F. 1947. Starodavnia ruska Berezan. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-51.

Buiskykh, S. B., Ievlev, M. M. 1991. Pro osile naselennia ponyz Dnipra ta Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 4, s. 89-104.

Egorov, V. L. 1985. *Istoriicheskaia geografiia Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.

Elnikov, M. V. 2001. *Srednevekovi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1989—1992 gg.)*. I. Zaporozhe: ZGU.

Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1993—1994 gg.)*. II. Zaporozhe: ZGU.

Yelnykov, M. V. 2001. «Dyke pole» i problema skladu naselennia Nyzhnogo Dnipra za chasiv Zolotoi Ordy. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, 13, s. 20-29.

Yelnykov, M. V. 2002. Do pytannia pro mihratsii za chasiv Zolotoi Ordy na Nyzhnomu Dnipro. In: Kryzhytskyi, S. D. (ed.). *Suchasni problemy arkheolohii*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 72-73.

Izmailov, I. 2009. Ak-Orda. In: Usmanov M., Khakimov, R. (ed.). *Istoriia tatar s drevneishikh vremen*. III: Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda). XIII — seredina XV v., r. IV, gl. 1, § 1. Kazan: Institut istorii AN RT, s. 190-194.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII—XVI st. (istoryko-topografichni narysy)*. Kyiv.

Kazakov, A., Chernenko, E. 2007. Chernigovskii detinet IX—XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernyi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 119-125.

Karamzin, N. M. 1897. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. 4. Sankt-Peterburg: N. N. Morev.

Kozlovskiy, A. O. 1992. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.

Kozlovskiy, A. O. 1998. Naselennia Pivdennoho Podniprov'ia i formuvannia Zaporizkoho kozatstva. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichni zbirnyk)*. Kyiv, s. 298-304.

Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovi Belgorod na Dnestre (konets XIII—XIV st.)*. Kiev: Naukova dumka.

Kunitckii, V. A. 1985. Predmety khudozhestvennoi plastiki iz Belgoroda In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 124-126.

Kunytskyi, V. A. 1990. Blyzkoskhidni enkolpiony na terytorii Pivdennoi Rusi. *Arkheolohiia*, 1, s. 106-116.

Lytvynova, L. V. 2012. *Naselennia Nyzhnogo Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mezentseva, G. G. 1986. Srednevekovi Belgorod-Dnestrovskii. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 513-518.

Milchev, V. 2006. Viisko Zaporozke Nyzove pid krymskoju protektsiieiu. In: Smolii, V. A. (ed.). *Istoriia ukrainskoho kozatstva*. I. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, s. 587-603.

Motsia, O. P. 2007. Pivdenna «Ruska zemlia». Kyiv: Korvin-Press.

Motsia, O. P. 2009. «Rus», «Mala Rus», «Ukraina» v pisliamoholski ta kozatski chasy. Kyiv: Naukova dumka.

Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. 2014. Bytva na Synikh vodakh i yii miste v Serednovichnoi istorii Yevropy. *Naukovi zapysky*. Seria: Istorychni nauky, 20: Synovodska bytva 1362 roku v konteksti istorii Skhidnoi Yevropy, s. 3-9.

Olenkovskiy, M. P. 1993. Pro deiaiki istorychni, politychni y ekonomichni peredumovy vynyknennia zaporozkoho kozatstva. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 15-19.

Peskova, A. A., Stroikova, L. V. 2012. *Khristianskie drevnosti Vizantii v «Siriiskoi kolekcii» B. I. i V. N. Khanenko*. Sankt-Peterburg; Kiev: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 120-162.

Rybakov, B. A. 1982. *Kievskaiia Rus i russkie kniazhestva XII—XIII st.* Moskva: Nauka.

Riabtceva, S. S., Savelev, O. K. 2014. Nekotorye predmety iz tsvetnykh metallov i iuvelirnyi instrumentarii iz raskopok Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Stratum plus*, 5, s. 157-175.

Samoilova, T. L. 2008. Issledovaniia poslednikh let antichnoi Tiry i problemy ee i problemy ee izucheniia. In: Papuci-Wladyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Najnowsze badania greckich kolonii pólnocnych wybrzeży Morza Czarnego*. Kraków: Uniwersytet Jagiełłowski, s. 161-175.

Sapozhnykov, I. V. 1997. *Kam'iani khresty stepovoi Ukrainy (XVIII — persha polovyna XIX st.)*. Odesa: Chornomor'ia.

Sereda, O. 2015. *Osmansko-Ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* Odesa: Astroprint.

Smolianinova, S. P. 2010. Liteinye formy iz Tiry-Belgoroda. In: Kryzhitckii, D. S. (ed.). *Tira — Belgorod — Akkerman. Materialy issledovaniu*. Odesa: Pechatnyi dom, s. 100-120.

Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv: Poltava: Arkheolohiia.

Tytova, O. M. 1997. Kozatski pam'iatky kintsia XVII—XVIII st. na Mykolaivshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoj doby v Ukraini*, 6, s. 24-26.

Tikhomirov, M. N. 1979. Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizkikh. In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137, 357-361.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1999. Kochevye narody stepei i Kievskaiia Rus. Kiev: Abris.

Usmanov, M., Khakimov, R. (ed.). *Istoriia tatar s drevneishikh vremen*. III: Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda). XIII — seredina XV v. Kazan: Institut istorii AN RT.

Cherepnin, L. V. 1960. *Obrazovanie Russkogo tcentralizovannogo gosudarstva v XIV—XV vv. Ocherki sotcialno-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rusi*. Moskva: Sotekgiz.

Chmil, L. V. 2018. Rezultaty ta perspektyvy doslidzhennia tekhnolohii vyhotovlennia keramichnoho posudu Serednoi Naddnyprianshchyny XVI—XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 323-341.

Shabuldo, F. 2003. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Tsentralna Ukraina za doby klasychnoho serednovichchia: studii z istorii XIV st.* Kyiv, s. 8-26.

Shlapak, M. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaia krepost. Issledovanie srednevekovoogo oboronnoogo zodchestva*. Kishinev: ARC.

Lucas, G. 2014. Theory Building, Theory Borrowing. *XIV Nordic Tag. 22—26 april 2014*, Stockholm, p. 9.

Lucas, G. 2015. Mobility of theory. *Current Swedish archaeology*, 23, p. 13-32.

S. O. Biliaieva

## THE UKRAINIAN HORIZONS OF THE NORTH BLACK SEA AREA: HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL OBSERVATIONS

The important role in the history of Ukrainian lands belong to the North Pontic Area. Last decades the revision of old position from one side and the growing of the attention towards the problems of this region take place. The beginning of own ethnical development of Slavs tribes, known by «Ants» name or «Okrainni» by Indo-Iranian language. On the next stage of history, the tribes of Russ chronicle: Ulich and Tyvertsy settled on Black Sea region. Colonization of this area by the Slavs lasted through more than 500 years, which created the fundamental ethnical base of autochthone population. With formation of Kyiv Russ the North Black Sea area take the important place in political, economic, ethno cultural and trade fields of the new country. The numerous settlements fixed on the Lower Dnieper and other rivers in spite of numerous nomadic tribes: every society occupy the own part of the landscape in connection from their economic type. In the of Post Kyiv Russ and Lithuanian-Russ federation, the South Russ principalities preserved their traditions and continue the progressive development. At the end of the XIV — at the beginning of XV centuries the new fortification line built under the chief of the Great Prince Vitovt in the North Black Sea Area, which opened the new stage of fortification: stone fortresses. The brilliant example of this kind is the first stone fortress Tyagin of the South

part of the Lithuanian-Russ principality, as a part of the early Ukraine. In the time of Crimean-Ottoman administration in region, the Christiania autochthone population with Ukrainian part also, continue to live in the North Black sea area and became the region of Cossack colonization. The artefacts of Ukrainian culture founded in the course of the archaeological excavation (Akkerman, Ochakiv) even in the Ottoman fortresses. The anthropological investigations support the existence of great part of the settled population, which take the considerable morphological contacts with Ukrainians of the South, Central and West regions of the XVII—XIX centuries. The important factor of the living of Christian population, including Ukrainians, was the existence and activity of the Brailiv metropolis of the Konstantinopol patriarchate in the middle of the XVI—XIX cent., which escape the large area from Braila to Tyagin. The archaeological investigation of the South Ukraine increase the possibility of the knowledge of the Ukrainian history from the new modern position.

**Keywords:** North Black Sea area, ethno cultural factors, Slavs, Rusichi, Ukrainians, archaeological investigations.

*Одержано 26.12.2020*

**БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

**BILIAIEVA Svitlana**, Dr. hab., Senior Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.